

alınan kitap ile az önce sözü edilen çalışmalar arasındaki yaklaşım farkını gidermek adına şimdiye kadar Osmanlı uleması üzerine yapılan çalışmaların gözden geçirildiği, kullanılan kaynaklar ve benimsenen yöntemler hakkında değerlendirmelerin yapıldığı ve belki de en önemlisi, bundan sonra yapılacak çalışmalara yön verebilecek fikirlerin gündeme getirildiği ortak bir zemin oluşturmanın vaktinin geldiğini hatta geçmekte olduğunu söylemek sanıyorum ki yanlış olmaz.

Özgün Deniz Yoldaşlar

Boğaziçi Üniversitesi

Schäbler, Birgit,

Moderne Muslime. Ernest Renan und die Geschichte der ersten Islamdebatte 1883,

Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2016, 286 s.,

ISBN 978-350-67-8418-6.

Modernleşme tartışmaları bağlamında çok sık gündeme gelen ‘İslam ve modernleşme ilişkisi’, özellikle Almanya’da göçmen Müslümanların ‘uyum’ sorunsalı bağlamında medyada dolaylı ve dolaysız olarak gündemden düşmez. Göçmenlerin ‘uyum’ meselesi, popüler düzlemde *Müslümanların* gelişmiş modern toplumlara uyum sorunu olarak gündemleştirilirken genelde mesele, bazen zımnî bazen de açık şekilde, ‘İslam’ın modernleşmeyle uyum(suzluğ)u’ bağlamında ele alınmakta ve hatta sorunlu bir şekilde konunun uzmanı olmayan kişiler bu tartışmalarda büyük rol oynamaktadırlar. Diğer yandan entelektüel-akademik düzlemde mesele, sosyolojik, iktisadi ve kültürel boyutlarıyla, aslında bir bütün olarak Avrupa-dışının modernleşmeyle ilişkisi bağlamında (modernleşme, bağımsızlık, az/gelişme ve emperyalizm teorileri çerçevesinde) daha sofistike bir şekilde ele alınmasına rağmen, konuyu (özcü ve genellemeci bir dille) ‘İslam’ın modernite ile uyumsuzluğu’ bağlamında ele alma eğilimi yaygındır.

Son yıllarda bu konunun Almanya’da siyaset ve popüler kültür bağlamında tartışılmasını sağlayan Thilo Sarrazin’in 2010 yılında yayınlanan *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen* (Almanya Kendini Yok Ediyor:

Ülkemizi Nasıl Riske Sokuyoruz) kitabı ve sonrasında patlak veren tartışmalarda,¹ İslamofobik duyguların yeniden üretimine dayanan provokatif tezlerle sarılan insanların, ne modernite/modernleşme ne de İslam ve Müslümanlar üzerine uzmanlık sahibi olmamalarından kaynaklı afaki iddialar üzerinden tartışmanın popüler düzeyde nasıl sorunlu bir şekilde ele alındığını görmek zor değil. Nitekim Almanya'da akademik-entelektüel çevreler için bu sorunları ve İslamofobi-temelli ırkçılık riskini görmek zor olmuyor, ancak diğer yandan ilk kitabından sonra elde ettiği şöhretin ve *best-seller* yazarlığın cazibesıyla, sekiz yıl sonra kaleme sarılan Sarrazin de yeni kitabıyla el yükseltmeye devam ediyor: *Feindliche Übernahme: Wie der Islam den Fortschritt behindert und die Gesellschaft bedroht* (Düşmanca Devralma: İslam Gelişmeyi Nasıl Engelliyor ve Toplumunu Tehdit Ediyor). Aslında yaptığı şey çok basit ve bir o kadar da tehlikeli: Almanya'da giderek güçlenen yabancı düşmanlığının en önemli damarlarından birinden yararlanarak çok ciddi ve önemli bir tartışmayı sansasyonel tezlerle sulandırmak.

Buna karşı akla gelen en anlamlı önlem, Almanya'da niceliksel ve niteliksel olarak oldukça gelişmiş İslam Bilimleri ve Doğu Bilimleri uzmanlarının bu tartışmayı tehlikeli ve sıkı karakterinden kurtarmak için popüler alandaki tartışmalara entelektüel müdahale etmesi olabilir.

Nitekim, gerçek uzmanlık gerektiren bu tartışmalar ciddi ve önemli olduğu kadar global yaygınlığa ve uzun bir geçmişe sahiptir ki günümüzde yürütülen tartışmaların bu birikimden adeta kopuk gerçekleştirilmesi, en büyük handikaplardan biri olarak görünüyor ve amiyane deyişle tam bir temciti pilavı örneği oluşturuyor. Nitekim bu tartışmalar yirminci yüzyılda daha çok popülerlik kazansa da modernleşmenin başlangıcı kadar eskidir aslında. Daha geriye giderek modern-öncesi Avrupa'nın İslam kültürü ile (sonradan ısrarla ihmal veya inkâr edilen) yakın ilişkisi, alışverişi ve hatta iç-içeliği hakkında bugüne kadar yazılıp çizilenler önemli bir birikim oluşturmuştur. Bu bağlamda modernizmin (Antik Roma ve Hıristiyanlık ile birlikte) üç sacayağından biri olan Antik Grek kültürünün

1 Almanya'da 'Sarrazin-Debatte' (Sarrazin Tartışması) olarak anılmaya başlanan bu tartışmaların erken tarihli eleştirel analizi için bkz. Klaus J. Bade, *Kritik und Gewalt: Sarrazin-Debatte, "Islamkritik" und Terror in der Einwanderungsgesellschaft* (Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2013). Ayrıca sağ popülizmin yükselişinde önemli rol oynadığına inanılan bu söyleme karşı yayınlanan sayısız makale ve kitaplara örnek olarak bkz. Sascha Stanicic, *Anti-Sarrazin: Argumente gegen Rassismus, Islamfeindlichkeit und Kapitalismus* (Berlin: Sozialistische Alternative – SAV, 2011); Naika Foroutan (ed.), *Sarrazins Thesen auf dem Prüfstand - Ein empirischer Gegenentwurf zu Thilo Sarrazins Thesen zu Muslimen in Deutschland* (Berlin: W-Serie der Humboldt-Universität zu Berlin, 2011).

ve genelde fen bilimlerindeki birikimin Avrupa'ya girişinde Müslümanların rolü hakkındaki literatür de önemli bir hacme kavuşmuştur. Nitekim kendisini Hıristiyanlığın ve bir bütün olarak geleneksel dinlerin reddi veya aşılması üzerine inşa eden modernist anlayışa göre İslam, (en azından 'var olduğu haliyle') zamanla tasfiye olacak veya tasfiye edilmesi gereken modern öncesi/geleneksel dinlerden biridir sonuçta.

Aynı şeyin, Avrupa dışındaki modernist Müslüman aydınlar için de geçerli olduğunu, modernist Batı/Avrupa metinlerine başvurduklarında, Hıristiyanlık ile hesaplaşan metinlerin çevirisini bile daha genelde ('var olduğu haliyle') dinle (dolayısıyla zımni olarak İslam'la da) hesaplaşmanın aracı olarak kullandıklarını, özellikle ilk Osmanlı modernist aydın kuşağı olan Genç Osmanlılar üzerine çalışmalar sayesinde iyi bilmekteyiz.

En genel anlamda modernleşme ve Müslümanlar meselesi ve onun üzerinden modernite, modern bilimler ve İslam ilişkisiyle ilgili tartışmalar içinde kendine özgü bir yere sahip olan, her zaman Avrupa'da bazı popüler yazarların provokatif şekilde ortaya attığı ve bugün sağ popülizme hizmet eden 'İslam dininin Müslüman toplumların modernleşmelerine engel olduğu' tezinin en provokatif ve etkili kaynağının, Joseph Ernest Renan'ın (1823-1892) Paris Sorbonne'da 1883'te yaptığı konuşmasına dayanarak yayınladığı makale olduğu söylenebilir.

Renan'ın söyleminin özelliği, sadece pervasız bir şekilde ve dolaysız bir İslam düşmanı dille Müslümanlar ve daha genelde İslam ile modernite arasında özsel ve hatta varoluşsal uyumsuzluk bulunduğu iddiasını barındırması değildir. Belki daha önemli bir özelliği, dünyanın değişik yerlerinden modern(ist) Müslüman aydınların verdikleri -şaşırtacak bir eş zamanlılık içerisinde- tepkilere (reddiyelere) yol açması olmuştur. Kısaca 'Renan Tartışması' olarak adlandırılan bu anlatıların dayandığı savunmacı karşı-söylemin etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

Modernite, modernleşme ve modernizm mefhumları ile modern Avrupa'nın/ Batı'nın İslam dünyasındaki yayılcılık tarihi ve bu coğrafyanın modernleşme süreçleri gibi çok geniş bağlamda tartışılması gereken 'İslam ve modernite ilişkisi' meselesi ve bu konuda bugüne kadarki tartışmalar ayrı yazıların konusu olabilir. Ancak bu kısa kitap tanıtımında giriş mahiyetinde dile getirilmesi gereken bir olgu, çoğu zaman bir kavram karmaşasının hâkim olduğu bu tartışmalarda modern, Avrupa, Batı ve bilim kavramlarının sıkça eş anlamlı olarak kullanıldığı ve bunun karşısına konulan İslam, Doğu, gelenek, modern-öncesi ve hatta bağınazlık gibi kavramların da savrukça ve birbirlerinin yerine kullanıldığı gerçeğidir.

Çok eski, ama eskimeyen bir tartışma konusu olan modernist teorik-kavramsal çerçeveye içinde kalınca, dünyaya ve tarihine bir ikilem içinde mahkûm olarak bakmak kaçınılmaz oluyor: Sonuçta ‘ileri, modern, yeni, medeni, uygar, bilimsel, gelişmiş, vb.’ olumlu kavramlar setinin karşısına ‘geleneksel, eski, pre-modern, ilkel, azgelişmiş veya gelişmemiş, vb.’ kavram setini koyarak basitleştirici bir şekilde tartışmak kaçınılmaz oluyor.

Bu yazıda tanıtımını yaptığımız kitabın yazarının da dikkat çektiği (s. 13-15 ve 119-124), ama fazla üzerinde durmadığı bu tartışmayı yapmamak, son tahlilde Avrupa-merkezci modern paradigmayı sorgulamadan kabul etmek anlamına geliyor: Her şey, birinci kavram setini temsil eden Avrupa/Batı ile diğerleri/dışarıdakiler arasındaki karşılaştırmaya indirgenmiş oluyor.

Bu gözlüklerle bakıldığında ‘Avrupa-dışı’nın niceliksel ve niteliksel anlamda en yakınındaki coğrafya olarak İslam coğrafyasının (yani Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere Müslüman devletlerin) ve yine hem niceliksel hem de niteliksel anlamda en yakındaki halklar olarak Müslümanların (henüz) geli(e)memiş ötekiler olduğu sonucuna varmak zor değil. Buradan devamla, geleneksel medeniyet olarak İslam’ın, bu coğrafyanın gelişmemişliği (modernleşmemesi, ilerlememesi, uygarlaşmaması, vs.) konusunda oynadığı olumsuz rol hakkında afaki tezler üretilmesi de kolay oluyor.

Kısa bir tanıtım yazısı bağlamında sadece dikkat çekmekle yetinebileceğim bu sorunsalla ilgili en ilginç tartışmalardan biri, Renan’ın 29 Mart 1883 tarihli konuşmasından ve o konuşmaya dayalı makalesinin ertesi gün, 30 Mart 1883 tarihli *Journal des débats* dergisinde yayınlanmasından sonra ortaya çıkmıştır. İslam’ı, modernleşmenin önündeki engel olarak gösteren ve bunu İslam’ın (modern) bilimle uyumsuzluğu iddiası üzerinden savunan bu yazının, dönemin Müslüman aydınları arasında tepkiye yol açmasında Renan’ın tanınmışlığı ve saygınlığı da önemli rol oynamıştır. Nitekim kısa bir süre içerisinde İslam dünyasında kaleme alınan çok sayıda cevabi yazıda (reddiye) Renan’ın tanınmışlığına ve saygınlığına özellikle dikkat çekilecektir.

Bugüne kadar çok sayıda çalışmanın konusu olan Renan’ın meşhur konuşması/makalesi ve hemen arkasından dönemin önemli Müslüman aydınlarının kaleme aldığı cevabi/tepkisel yazılar (*reddiyeler*) hakkındaki tartışmalara, ‘İslam ve modernite’ konulu literatürde sıkça yer verilmektedir.² Dolaysız olarak ‘Renan

2 M. Alper Yalcinkaya, “Science as an ally of religion: a Muslim appropriation of ‘the conflict thesis’”, *The British Journal for the History of Science* 44/2 (2011): 161-81; Alexander Flores, *Zivilisation*

Tartışması' üzerine yazılmış çalışmalar da mevcuttur.³ Ancak yayın tarihleri konusunda neredeyse her çalışmada karmaşık bilgi verilen bu önemli metinlerin tamamını bir arada bulmak mümkün değildir. Bu yazıda kısaca tanıtılacak olan Birgirt Schäßler'in kitabının en önemli özelliği, bu temel metinleri bir araya toplamış olmasıdır: Üçü de Fransızca yayınlanan Renan'ın meşhur makalesi, Cemaleddin Afgani'nin (1838-1897) cevabı ve Renan'ın karşı-cevabının dışında Namık Kemal (1840-1888) tarafından kaleme alınan *Müdafaa* ve Ataulлах Bayezidof (1846-1911) tarafından yayınlanan cevapla birlikte beş metin bu kitapta bir araya getirilmiştir:

1. Ernest Renan: "Der Islam und die Wissenschaft" (İslam ve Bilim), s. 133-149.
2. Cemalettin Afgani: "Kritik" (Eleştiri), s. 151-160.
3. Ernest Renan: "Erwiderung" ([Eleştiriye] Cevap), s. 161-165.
4. Namık Kemal: "Die Verteidigung des Islam gegen Ernest Renan" (Ernest Renan'a Karşı İslam Müdafaası), s. 167-202.
5. Ataulлах Bayezidof: "Eine Erwiderung auf Ernest Renans Rede 'Der Islam und die Wissenschaft'" (Ernest Renan'ın İslam ve Bilim Konuşmasına Bir Cevap), s. 205-230.

Kitapta toplanmış Renan'ın iki yazısı ile Afgani ve Bayezidof'un reddiyelerinin ilk baskıları aynı yıl içinde, yani 1883 yılında yayınlanmıştır. Diğer yandan Namık Kemal'in bitmemiş çalışması da sürgünde olduğu Midilli'de 1883 yılından itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır, ancak tamamlanmamış haliyle ilk baskısı yıllar sonra İstanbul'da 1326 tarihli olarak (yayının üzerindeki yıl Hicri ise Miladi 1908/1909, Rumi ise Miladi 1910/1911 yılında) yayınlanmıştır. Bu yazıların değişik zamanlarda birkaç kez yayınlanmış versiyonlarını ve değişik dillerde çevirilerini bir şekilde bulmak mümkündür ama hepsini bir kitapta bulmak, karşılaştırmalı-eleştirel okuma için önemli bir olanak sunmaktadır. Bu metinlerden ilk üçünün Almanca çevirisi, İsviçre Basel'de 1883 yılında çevirmeni belirtilmeden yayınlanmış olan bir

oder Barbarei? der Islam im historischen Kontext (Berlin: Verlag der Weltreligionen, 2011); Charles Kurzman, *Modernist Islam, 1840-1940: A Sourcebook* (New York: Oxford University Press, 2002); Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought* (New York: Columbia University Press, 2007) ve Anke von Kügelgen (ed.) *Wissenschaft, Philosophie und Religion. Religionskritische Positionen um 1900* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2017).

3 Konuyla ilgili yıllar önce yazılmış ve henüz aşılmamış bir çalışma için bkz. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam –Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan 2* (1996): 1-94.

kitaptan olduğu gibi aktarılmıştır.⁴ Diğer iki yazıdan Namık Kemal'in metnini Osmanlıcadan çeviren Fatih Ermiş ile Ataullah Bayezidof'un metnini Rusçadan çeviren Anke von Kügelgen, aynı zamanda gerekli gördükleri ek bilgileri/açıklamaları ilgili iki bölümün dipnotlarında vermişlerdir.

Aslında kitabın yazarı olmaktan çok 'yayına hazırlayan' olarak anılması gereken Birgit Schäbler, iki ana bölümden oluşan kitabın başındaki önemli bölümler aracılığıyla okuyuculara söz konusu metinlerin yazarları hakkında bilgi verdiği gibi, metinlerle ilgili kendi analizlerini de sunmaktadır.

Ekim 2017'den beri Beyrut Orient Enstitüsü müdürü olarak görev yapan Schäbler,⁵ Almanya Erfurt Üniversitesi Batı Asya Tarihi profesörlerinden-⁶ dir.⁶ Almanya'da Würzburg ve Erlangen Üniversitelerinde ve ABD'de Berkeley Üniversitesi'nde eğitim gören Schäbler, Erfurt Üniversitesi'nden önce Almanya'da Erlangen Üniversitesi'nde ve ABD'de Duke ve Harvard ve Georgia's Public Liberal Arts Üniversitelerinde çalışmıştır. On dokuzuncu yüzyıldan bugüne Ortadoğu toplumları tarihi, Oryantalizm ve şarkiyat incelemeleri ve postkolonyalizm gibi konularda çalışmakta olan yazar, kitabının yayınlanmasından kısa bir süre önce *Die Zeit* gazetesinde Renan Tartışması konusunda özet bir değerlendirme yayınlamıştır.⁷

Schäbler tarafından kaleme alınan kitabın başındaki bölümlerde, öncelikle konuya kısa bir giriş (s. 7-9) yapılmakta, hemen ardından 'İslam ve Modernite' tartışmasının tarihi konusunda kısa bir değerlendirme (s. 11-20) sunulmakta ve sonunda konuyla ilgili bir genel değerlendirme bölümü (119-129) yer almaktadır. Bu kısa bölümler arasındaki uzun bölümde ise söz konusu metinlerin dört yazarı tanıtılmakta ve çevirileri yayınlanan metinler hakkında genel değerlendirme/analizler sunulmaktadır (s. 21-118). Schäbler'in kaleme aldığı bu bölümde tanıtılan dört yazardan, Ernest Renan'ın hayatına, çalışmalarına ve yazısının değerlendirmesine kırk beş sayfa (s. 21-66) ve Cemaleddin Afgani'ye ve cevabının değerlendirmesine yirmi beş sayfa (s. 67-92) ayrılırken, Namık Kemal'e ve *Müdafaa*'sının analizine sadece on üç sayfa (s. 93-106) ve Ataullah Bayezidof'a ve sıra dışı cevabi yazısının analizine yalnızca on bir sayfa (s. 107-118) ayrılmıştır. Yazarın konuya yaklaşımını

4 *Der Islam und die Wissenschaft. Vortrag gehalten in der Sorbonne am 29. März 1883 von E.R., Kritik dieses Vortrags vom Afghanen Scheik Djemmal Eddin und Ernest Renan's Erwiderung, Autorisierte Übersetzung* (Basel: M. Bernheim, 1883).

5 <https://www.orient-institut.org/main/people/directorate/person/birgit-schaebler/>

6 <https://www.uni-erfurt.de/uni/who-is-who/schaebler/>

7 Birgit Schäbler, "Euer Islam, unser Islam", *Die Zeit* 19/2016, 28 Nisan 2016.

ve bir uzman olarak analitik/düşünsel katkısını bulacağımız bu bölümlerde, bitmek bilmeyen modernist İslam karşıtlığı süreci ile Renan tartışmasının bu süreçteki yeri hakkında ortaya koyduğu eleştirel tavrıyla Schäbler, Avrupa'da giderek yaygınlaşan sağ popülist İslam karşıtı söyleme karşı tepkisini, İslam'ın ve tarihinin çoğul okuması önerisiyle ortaya koymaktadır. Schäbler, özellikle bu kısmın sonundaki genel değerlendirme bölümünde (s. 119-129) İslam hakkında daha savunmacı bir dil kullanarak, El Kaide ve İŞİD gibi aktüel örnekleri tartışması üzerinden cihadizm ve köktencilik konusundaki (İslamofobik) ön yargılara tepkisini ortaya koymaktadır (s. 125-129).

Kitapta, Renan ve Afgani'nin yazılarının ilk yayınlanma tarihleri konusunda tarihyazımında rastlanan çelişkili ve karmaşık bilgilere kitapta dikkat çekilmediği gibi, farklı metinlerin yayınlanma tarihleriyle ilgili derli toplu bilgiye de rastlanılmamaktadır. Anlaşılan Schäbler, kendisinin de referans verdiği Cündioğlu'nun bu konudaki makalesinden⁸ yararlanmamıştır.

Kitabın sonundaki tamamlayıcı bölümlere gelince, akademik bir kitapta bulunması gerekli ek bilgileri buluyoruz burada: Kısa bir teşekkür yazısı (s. 265), kaynakça (s. 269-275) ile kavram, isim ve yer dizinleri (s. 277-286). Bu bölümdeki, şahıslar ve kavramlar hakkında çok kısa bilgiler sunan sözlük (s. 249-264) kitabın (özellikle konunun uzmanı olmayanlar tarafından) okunmasını/anlaşılmasını oldukça kolaylaştırmaktadır. Diğer yandan, yine kitabın sonunda yer verilen tüm bölümlerin dipnotları (s. 231-248), kitabın okunmasını adeta bir çileye dönüştürmektedir, çünkü muhtemelen yayınevi tarafından çetrefilli bir yöntem tercih edilmiştir: Kitapta herhangi bir dipnot açıklaması için kitabın sonundaki ilgili sayfaları bulmak çoğu zaman yetmemektedir, çünkü burada kullanılan referans sisteminden dolayı her seferinde bir de bibliyografya bölümüne gidip söz konusu kaynağın tam künyesini bulmak gerekmektedir.

Genelde karmaşık yapıya sahip kitabın hazırlanışında bazı özensizliklere rastlanıyor. Örnek vermek gerekirse: Namık Kemal'in *Müdafaa'sının* ilk baskısı için çevirmenin dipnotunda (s. 243) 1910 tarihi verilirken, Schäbler tarafından hazırlanan kitabın sonundaki editoryal-bibliyografik notlar (s. 267) bölümünde 1908 tarihi verilmektedir. Açık ki bu karışıklığın nedeni, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır tarafından yayınlanan kitabın ilk baskısının üzerinde bulunan 1326 yılının, Hicri takvime göre yazıldıysa Miladi 1908/09, Rumi takvime göre

8 Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam –Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı".

yazıldıysa Miladi 1910/11 yılına denk gelmesidir. Nitekim bu nedenle değişik kaynaklarda söz konusu kitabın ilk baskısı için farklı (miladi) yıllar belirtilmiştir, ancak aynı kaynakta iki tarihin verilmesi editoryal özensizlik örneğidir. Burada sıralamayacağım daha teknik küçük özensizliklere bir örnek olarak Namık Kemal’le ilgili yazarın kaleme aldığı bölümün dipnotlarının (s. 240) birbirine karışmış olması verilebilir.

Elbette Renan’ın ilk konuşmasına ve yazısına karşı Müslüman aydınlar tarafından kaleme alınmış tepkisel/cevabi metinler (reddiyeler) bunlarla sınırlı değildir. Nitekim, söz konusu kitabın yazarı Schäbler de reddiyelerin bunlarla sınırlı olmadığını, ilk bölümün dipnotunda Cündioğlu’nun yukarıda sözünü ettiğimiz çığır açıcı makalesine atıfla belirtmektedir (s. 231), ancak bibliyografyasında künyesine yer verdiği (s. 269) Cündioğlu’nun söz konusu kapsamlı makalesini okuyup anladığını düşündürecek herhangi bir bilgi kitapta bulunmamaktadır. Ayrıca Cündioğlu’nun yıllar sonra yayınlanmış olan, güncellenmiş bilgilerle dolu makalesini⁹ çalışmasında kullanmamıştır. Kitapta konuyla dolaysız ilgili üç İngilizce makaleye¹⁰ ve Afgani-Renan tartışmasıyla ilgili erken çalışmalardan Nikki Keddie’nin kitabına bibliyografyada yer verilirken,¹¹ konuyla dolaysız ilgili Türkçe yayınlanan başka çalışmalara¹² kitapta yer verilmemiştir.

Konuyla dolaysız ilgili bu çalışmaların yanı sıra, kitabın yayınlanmasından (2016) bir yıl sonra yayınlanmış olan, yine konuyla dolaysız ilgili en güncel makale olarak Ramazan Yıldırım’ın, Renan Reddiiyelerinin özet tarihini de sunduğu

9 Dücane Cündioğlu, “Sahtekarlığın Tarihi: Bilim + Siyaset = Oryantalizm - Musul Kadısı İmam Alizâde’nin Mektubu-”, *Marife* 6/3 (2006): 7-41.

10 Michelangelo Guida, “Al-Afghani and Namik Kemal’s Replies to Ernest Renan: Two Anti-Westernist Works in the Formative Stage of Islamist Thought”, *Turkish Journal of Politics* 2/2 (2011): 57-70; York Norman, “Disputing the ‘Iron Circle’: Renan, Afghani, and Kemal on Islam, Science, and Modernity”, *Journal of World History* 22/4 (2011): 693-714; Monica M. Ringer ve A. Holly Shissler, “The Al-Afghani-Renan Debate, Reconsidered”, *Iran Nameh* 30/3 (2015): XXVIII-XLV.

11 Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamāl Ad-Dīn ‘Al-Afghānī’* (Berkeley: University of California Press, 1968), ilgili sayfalar, 84-96 ve 181-87.

12 Osman Cilacı, “Ernest Renan’ a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 2 (1995): 181-92; Cündioğlu, “Sahtekarlığın Tarihi: Bilim + Siyaset = Oryantalizm - Musul Kadısı İmam Alizâde’nin Mektubu-”; Faruk Bilici, “İslâm Dünyasında Renan’a Karşı Tepkiler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, <https://islamansiklopedisi.org.tr/renan-ernest>.

'Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi' konulu makalesine de dikkat çekmek gerekmektedir.¹

İslam, bilim ve modernite/modernleşme sorunsalı gibi kadim bir meselenin önemli metinlerini bir araya getiren bu çalışmanın Türkçeye kazandırılması iyi olacaktır. Ancak daha iyisi, konuyla ilgili olarak bugüne kadar oluşmuş bilgi birikimine dayanarak meseleyi kapsamlı ve sistemli bir şekilde ele alan ve tüm metinlerin eksiksiz Türkçe çevirilerini bir arada sunan özgün bir çalışmanın yayınlanması olacaktır.

Bülent Bilmez

İstanbul Bilgi Üniversitesi

T. M. P. Duggan,

ANTALYA: Some Accounts, Notices, References and Reports of the City of Antalya, and its History Published in English during the 19th Century, Together with Some Earlier References to the City, its Name and its History Published in English from the 16th to the 19th century,

Antalya: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, 2019, 730 s.,
ISBN 978-605-44-8351-8.

Modern bir Evliya Çelebi olarak gördüğüm Terrance M. P. Duggan, uzun yıllardır gözlemediği ve emek verdiği kentle ilgili önemli bir eser yayımladı: *Antalya*. Bu kentin tarihiyle ilgili 19. yüzyılda İngilizce olarak yayımlanmış ve şehrin 16.-19. yüzyıllar arasındaki yapısına ve tarihine ilişkin İngilizce kaleme alınmış eski anlatımları da içeren dikkat çekici bilgileri, kaynakları ve raporları bizlerle paylaşan Antalya kent tarihi üzerine hazırlanmış kıymetli bir kitap.

Antalya'ya ilk defa bundan 30 yıl önce, 1987 yılı yazında gelmiş, ben de bir yıl sonra yine yazın arkadaşlarla ilk defa gitmiş ve Kaleiçinde kalmıştım. O günleri ayrı bir hasretle her zaman hatırlarım. Daha sonra Duggan, 1989 Şubatında burada bir ay daha kalmak üzere gelmiş, platonun karlarının erimesini temaşa ederken

1 Ramazan Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017): 75-88.